

Természettudományos világrepresentációk analógiái a nyelvészetben

1. Bevezetés. – Világunk létrejöttéről és működéséről a naiv teremtménymítoszoktól kezdve a vallási dogmákon, filozófiai tapogatózásokon át az elméleti fizikai magyarázatokig, amelyek intuitív jellegük miatt a művészethez közelítenek, számos elméletet dolgoztunk ki. Ha elfogadjuk, hogy a valóság mentális reprezentációjának eszköze a nyelv, vagyis szavak által konstruált világban élünk, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy a nyelv kialakulásával és működésével kapcsolatos elméletek és az éppen kurrens világmagyarázatok között valamiféle – hol hajmeresztő, hol ötletes – analógiák mutathatók ki.

A tanulmányban egy-egy példa segítségével a nyelvészet és a természettudományok közötti analógiás megfeleltetéseket keresünk. Tesszük mindezt azért, hogy választ kapjunk a következő kérdésekre: Milyen eredményekre vezetett korábban a napjainkban ismét reneszánszát élő analógiás gondolkodás, illetve található-e olyan természettudományos analógia, amely új ismereteket közöl számunkra a nyelvről, s akár az „egyesített elmélet” igényével is felléphet? Az egyik jelenleg használt analógia gondolatmenetét a végsőkéig követve a végén mi magunk is kísérletet teszünk egy új fogalom bevezetésére.

2. Az analógiák természetéről – HOLYAK és THAGARD szerint analógiák keresése közben nem teszünk mást, mint egy forrásprobléma megoldását hasznosítjuk, hogy leküzdhessünk egy újonnan felmerült problémát (vö. NAGY 2006: 79). Az analógia teherhordó hídát épít két olyan pont, jelen esetben két tudományág között, amelynek összeköthetősége nem evidencia. A módszer egészen új dimenziókat képes megnyitni a gondolkodó elme előtt. Hogy ezt bizonyítsuk, építsünk például hídát a biológia és a mérnöki tudományok közé! Az élővilágból vett analógiákat nagyon gyakran alkalmaznak a műszaki tudományokban. Zseniális mérnökök – akik képesek a párhuzamok meglátására, tehát a valóság átlagostól eltérő érzékelésére – lemásolják, egy konkrét probléma leküzdéséhez alkalmas eszközökké adaptálják a természet megoldásait.

Talán a leghíresebb ilyen analógiás példa a tépőzár keletkezésének története. A vonatkozó tudományos anekdota szerint Georges de Mestral svájci mérnök kutyájával vadászott az erdőben. Hazatérve észrevette, hogy zoknijába és a kutyája szőrébe bogáncs kapaszkodott. Természetesen érdekelni kezdte, mi az oka annak, hogy a bogáncs ilyen elképesztő erővel markol bele a gyapjú anyagába. Mikroszkóp alatt jól kivehetővé váltak számára a bogáncskampók, amelyek a gyapjúsál-hurkokba kapaszkodtak. Innen már szinte magától értetődő megoldás volt az összekapcsolódás modellezése egy nejlonszálakból kifejlesztett rendszer segítségével. A működőképes analógia a tudomány egyik katalizátora, a szemlélődő nézőpontja: azé, aki más szemszögből, esetleg felülről, egészben látja a problémát, képes kiemelni egy vezérfonalat a valóság szövevényéből.

A hibás analógia viszont zsákutcába tudja vinni a kutatást, emlékezzünk csak a repülés törtnetének az ókori görög mitológiáig visszanyúló kezdeti lépéseire, amikor madárszárnyak mintájára épített szárnyakkal csapkodva próbáltak emberek a levegőbe emelkedni.

Az analógiás gondolkodásnak van egy olyan rétege, amit egyelőre nem tudunk máshogy nevezni, csak intuíciónak, ráérzésnek. (Bár ennek során is csak látszólag nem gondolkodási és következtetési folyamatok végén hozunk döntéseket, formálunk véleményt.) Az intuíció működése nélkül nem biztos, hogy utána néznénk: a delfinek úszási sebességét indokolja-e izomerejük. Az intuíciónál hajtva ráébredhetünk, hogy nem indokolja, és így kültakarójuk szerkezetét modellezve gyorsabb haladást eredményező torpedóborításokat vagy úszódresszeket tervezhetünk (DÖMÖTÖR 2001: 49–50).

3. Működőképes analógiák lehetnek-e a napjainkban elfogadott átfogó világmagyarázatok (pl. relativizmus, evolúció)? – Azt kell mondanunk, hogy néha még az egy tudományon belüli megfeleltetésekkel is komoly problémák adódhatnak. A hullámok analógiája (amely a nyelvészetben SCHMIDT nevéhez kötődik) például az elméleti fizikában is felbukkan, és hosszú évtizedekre tévútra vezeti a kutatókat.

„Már 1916-ban világossá vált [Einstein] számára a gravitációs hullámok léte, amelyek energiát hordoznak. Az rögtön nyilvánvaló volt, hogy az atomfizikával való konzisztencia megkívánja a gravitációs hullámok által szállított energia kifejezését a kvantumelmélet eszközeivel. A gravitációs hullámokról írt egyik legelső tudományos cikkében Einstein így fogalmazott: „úgy tűnik, hogy a kvantumelméletnek nemcsak a Maxwell-féle elektrodinamikát kell átformálnia, hanem a gravitáció új elméletét is [...] Heisenberg és Pauli arra gondolt, hogy ha a gravitációs hullámok nagyon gyengék, akkor rögzített geometrián megjelenő apró fodrozódásoknak tekinthetők. Ha egy csendes reggelen kavicsot dobunk egy kis tóba, apró fodrok keletkeznek, amelyek alig zavarják a víz sima felszínét, és könnyű úgy gondolkodni, hogy a hullámok egy a felület jelentette rögzített háttéren mozognak. Amikor viszont a hullámok erősek, és turbulensen viselkednek, például egy viharos tengerparton, akkor nincs értelme valamilyen fix háttéren megvalósuló zavarként tekinteni rájuk” (SMOLIN 2011: 97–8).

Azokban a tudományágakban, amelyeket a nyelvészet manapság analógiáiban szerepeltet, évtizedek óta állandó alapvetések uralkodnak. Ez akár örömdetes tény is lehetne, hiszen ha egy analógia helyesen reprezentálja a valóságot, talán nagyobb esély van rá, hogy nyelvészeti vonatkozásai is kiállják az idő próbáját. A különlegesen izgalmas összevetésekre alkalmas fizikában például eközben két rivális elmélet él együtt: a relativitás, amelyre bizonyíték sok minden más mellett a fényelhajlás jelensége és a kvantumfizika, amely szintén nem lehet hibás elképzelés, hiszen ez esetben nem létezhetnének a számítógépek, a szórakoztató elektronika eszközei, a tranzistor vagy a lézer. Ezt az ellentmondást fel kell oldani, hogy korrekt elképzelésünk lehessen a világ születéséről és működéséről. Az ellentmondásokat feloldó hipotetikus megoldást a fizikában

egyesített elméletnek nevezzük. „Az első nagy egyesített elméletek kudarca a mai napig tartó krízist eredményezett. Az 1970-es évek előtt a kísérleti és az elméleti kutatások fej-fej mellett haladtak. Minden új ötletet sikerült néhány, de legfeljebb tíz éven belül letesztelni. 1780 és 1970 között minden évtized újabb ugrás-szerű előrelépést jelentett a fizika alapjainak megértésében, az elmélet és a kísérlet pedig minden alkalommal kiegészítette egymást. Az 1970-es évek vége óta azonban egyetlen igazi áttörés sem történt az elemi részecskefizikában” (SMOLIN 2011: 82).

A részecskefizikai kutatások európai intézete, a CERN egy olasz laboratóriummal együttműködve 2011 szeptemberében a fénysebességnél gyorsabban száguldó részecskéket észlelt. Az észlelés egy több mint száz éves világprezentáció megkérdőjelezésére adott alkalmat, bár hozzáértők már akkor figyelmeztettek rá: sokkal valószínűbb egy mérési probléma. 2012 februárjában aztán megbizonyosodtak arról, hogy egy kábelhiba miatt mértek a fénynél gyorsabban haladó neutrínókat. Mindazonáltal az sem jelentett volna tragédiát, ha pontosnak bizonyult volna a mérés, amennyiben a tudományban a tévedések is fontosak és termékenyítőleg hatnak.

Ha rossz analógiákat keresünk a természettudományok és a modern nyelvészet között, nem sokat találunk. Miért van kevés rossz analógia? Nos, a modern nyelvtudomány kezdeti lépéseinek idején az analógia-esélyes természettudományok jó néhány tévelygésen túl voltak már, tehát viszonylag kiforrott reprezentációkkal rendelkeztek a valóságról. Kijelenthetjük ezt még akkor is, ha tudjuk, hogy a tudomány gyakran egészen logikátlan és érthetetlen elágazásokat, néha korábbi fejlődési szintekhez történő visszakanyarodásokat képes produkálni.

ECO említi *A hamisság ereje* című tanulmányában az egyik legmegdöbbentőbb példát, „az üreges Föld tanát”. Eszerint „a Föld belül üres, és mi nem kint, a kéreg domború felszínén, hanem a homorú belsején élünk”. A második világháború idején „a német haditengerészet bizonyos köreiből úgy vélték, hogy az üreges Föld tanának segítségével pontosabban meg lehetne határozni az angol hajók helyzetét, mert infravörös sugarak használata esetén a föld hajlása nem állná útját a megfigyelésnek” (ECO 2004: 440–1).

4. Tudománytörténeti kitekintés. – A természettudományok és a nyelvészet közötti analógiás gondolkodás a 19. század elején jelent meg, korábban a logika, a filozófia és a teológia erőltetett analógiái nem hatottak túl megtermékenyítően a nyelvtudomány fejlődésére – esetleg kifejezetten gátolták abban, hogy saját lábára álljon.

HJELMSEV megállapítása szerint a 19. századi nyelvtudomány még „disiecta membra”, tehát egységesnek korántsem nevezhető tudomány, amely azonban elég erős ahhoz, hogy ne oldódjon fel a más tudományokkal való találkozás folyamán, hanem profitáljon a kapcsolódásokból. Erre jó példa lesz majd többek között a pszicholingvisztika vagy a szociolingvisztika, mely irányzatokban a nem nyelvészeti innováció legalább olyan jelentős, mint a nyelvészeti (MÁTÉ 1997: 26).

A nyelvészet eleinte az ősnyelv rekonstrukciós kísérleteivel, a nyelvcsaládok meghatározásával foglalatoskodott – tovább szűkítve a szóba jövő analógiák körét. Ettől kezdve azonban újabb kutatási módszereket, egész elméleteket sőt tudományágakat eredményezett, ez a típusú gondolkodás gyakorlatilag újradefiniálta a nyelvtudományt. Első nekifutásra négy alapvető módját határozzuk meg a természettudományok és a nyelvészet lehetséges kapcsolódásának. (Később ezeket kiegészítjük újabb kettővel.)

A) *Módszerek.* – GEORGES CUVIER paleontológus volt az őslénytan megteremtője. Elgondolása szerint a csontmaradványok alapján kihalt állatokat rekonstruálhatunk, válaszokat kaphatunk nemcsak kinézetükkel, felépítésükkel, hanem például táplálkozási szokásaikkal kapcsolatban is. „Napjaink összehasonlító bonctana a tökéletesség oly fokára jutott, hogy egyetlen csont megismerése után gyakran meghatározhatjuk az osztályt, sőt olykor még a nemet is, amelyhez az állat tartozik [...] Ennek az az oka, hogy az állati szervezet minden részét alkotó csontok száma, iránya és alakja mindig szükségszerű kapcsolatban áll az összes többivel, oly módon, hogy – egy bizonyos pontig – bármelyikből következtethetünk az egészre” (LARSON 2009: 26).

CUVIER Összehasonlító anatómia című munkája 1800-ban jelent meg. BOPP és GRIMM korán felismerték: az ebben ismertetett eljárás alkalmas lehet arra, hogy a nyelvtudomány „a nyelvben található, megőrzött régi jelenségek és a rekonstrukció segítségével kikövetkeztesse az ősi állapotot, és megrajzolja egy-egy jelenség történetét” (H. TÓTH 1996: 84).

B) *Nem nyelvész tudósok nyelvészeti analógiái.* – DARWIN A fajok eredete című művében felveti, hogy az evolúció elméletét a nyelvek osztályozására is alkalmazni lehetne. Mindezt nyilván azért teheti meg, mert egy az evolúcióhoz hasonlóan átfogó, a lét alapjait és értelmét feszegető elméletnek egész egyszerűen mindenre alkalmazhatónak kell lennie. „Megérdemli, hogy az osztályozásról elfogadott ezen nézetet a nyelvek által is világossítsuk. Ha az embernek egy teljes leszármazási táblázata, vagyis családfája állana előttünk: az emberi válfajoknak genealógiai beosztása a legjobb osztályozást szolgáltatná az egész világon ma használatban levő különböző nyelvekre nézve. [...] Az is lehetséges azonban, hogy valamely régi nyelv igen keveset változott, és csak kevés új nyelvnek adott létet; míg ellenben más nyelvek, az elterjedés, elszigeteltség és a különböző közös eredetű rasszok műveltségi állapota következtében nagyban megváltoztak, és így számos új tájszólás- és nyelvnek adtak létet. Az ugyanazon törzsből származott nyelvek közötti különbség különböző foka az egymásnak alárendelt csoportok által volna kifejezhető; azonban a leghelyesebb, sőt egyedül lehetséges berendezés mégiscsak a genealógiai lehetne; ez pedig szigorúan természetes lenne, amennyiben az valamennyi, már kihalt, és még élő újabb nyelveket a legközelebbi rokonság útján kötne össze egymással, és mindenik nyelvnek kifejlődési menetét és eredetét is kimutatná” (DARWIN 1873: 246–7).

C) A nyelvészet definiálása. – AUGUST SCHLEICHER a filozófia és a botanika mellett foglalkozott nyelvtudománnyal. Munkássága jó része nem más, mint a DARWIN és CUVIER által felvázolt elméletek gyakorlati megvalósítása – bár SCHLEICHER saját elméletét valószínűleg HUMBOLDT nyomán fejti ki, s DARWIN elgondolását állításai igazolásaként használja fel. Egyértelműen úgy tekint a nyelvre, mint amelynek fejlődésére az ember nem sok hatással bír, sokkal inkább a biológiai fejlődéstörvényekkel analóg folyamatok irányítják (MÁTÉ 1997: 65). SCHLEICHER a rekonstrukciós módszert az indoeurópai nyelvek adatainak összevetésére használta, és az indoeurópai alapnyelvet próbálta „életre kelteni”. „Növényteni ismereteiből kiindulva a korabeli pozitívizmus hatására a nyelvtudományt a természettudományokhoz sorolta. A nyelvet élő organizmusnak tekintette, amely a növények és egyéb élőlények sorsához hasonlóan kialakul, eléri fejlődése tetőpontját, majd hanyatlásnak indul” (H. TÓTH 1996: 117–8). Maga az organizmus kifejezés az eredeti forrásként használt HUMBOLDTNÁL is felbukkan, ő filozófiai értelemben tekinti a nyelvet az élőlényekhez közel álló szerveződésnek, amennyiben nem egy statikus, megmerevedett mechanizmus (ergon), hanem állandóan változó rendszer (energeia) (MÁTÉ 1997: 65). Humboldt használja az *Entwicklung*, majd később az *Evolution* kifejezést annak kifejezésére, hogy a nyelv véleménye szerint állandóan tökéletességre törekszik, változásban van, fejlődik. SCHLEICHER A darwini elmélet és a nyelvtudomány című munkájában „megállapította, hogy amit korábban megírt a nyelvek történetéről és előtörténetéről, nagyjából egybevág Darwin fejlődésméleteivel: a Darwin-féle túlélési evolúció egyszerűen behelyettesíthető a Humboldt-féle perfekcionista (tökéletességre törekvő) evolúció helyére” (ROBINS 1999: 195).

Az izoláló – a szintaktikai és grammatikai viszonyokat elsősorban szórenddel kifejező – nyelvek szavai, mint tagolhatatlan egységek az ásványokra emlékeztetnek SCHLEICHER szerint. A növényekre hasonlítanak leginkább az agglutináló nyelvek a szó szétbonthatósága miatt (alapszó és viszonyító elemek), míg a flektálás jelensége az állati szervezet működésére emlékezteti (MÁTÉ 1997: 66).

D) Analógiás elméletek. – „Johannes Schmidt a hullámelmélet gondolatát 1872-ben publikálta [...] Schmidt szerint a nyelvi változások koncentrikus körökként terjednek, amelyek mind gyengébbekké válnak az innovációk kiindulópontjától függően. [...] A nyelvi jelenségek keletkezését és elterjedését úgy kell elképzelnünk, hogy voltak olyan meghatározott központok, ahol az egyes jelenségek keletkeztek, és onnan úgy terjedtek tovább, ahogyan a vízbe dobott kő okozta hullámok terjednek: a legnagyobb és legerősebb a hullámváz ott, ahol a kő a vízbe ér” (H. TÓTH 1996: 135).

SCHMIDT egyébként egy SCHLEICHER-féle analógia kiegészítéseként alkotta meg a hullámelméleti modellt: túl elnagyoltnak találta mesterének – darwini mellett linnéi ihletésű – családfaelméletét. A Stammbaumtheorie szerint „az indoeurópai alapnyelv először néhány közös nagyobb nyelvi egységre oszlik, majd ezekből válnak ki fokozatosan a különböző indoeurópai nyelvek. SCHLEICHERnek abban tökéletesen igaza van, hogy az alapnyelv felbomlása nem vezetett közvetlenül az egyes nyelvek kialakulásához, hogy első lépésként na-

gyobb nyelvi egységek (germán, szláv, balti, indoiráni stb.) jöttek létre, és a differenciálódás csak fokozatosan ment végbe” (MÁTÉ 1997: 67). Linnéi, darwini és humboldti ihletést is említettünk már, ám az is könnyen előfordulhat, hogy SCHLEICHERre tanárának, F. RITSCHLnek a kéziratok genealógiájára kidolgozott elmélete jelentette a közvetlen inspirációt (ROBINS 1999: 192).

Akár SCHMIDT, akár SCHLEICHER elméletét tekintjük, közös vonásuk, hogy tetszetős, ám túl egyszerű analógiát választanak, egyoldalúan mutatnak be egy a valóságban sokkal összetettebb folyamatot. (Pontosabban az analógiaválasztás önmagában hordozza azt a veszélyt, hogy túlegyszerűsítünk egy jelenséget.) SCHLEICHER a nyelvfejlődés nyomait csupán a morfológiai szerkezet típusai között keresi, SCHMIDT pedig nem vesz tudomást a nem rokon nyelvek egymásra gyakorolt hatásáról – ugyanakkor újabb részterületeket nyitottak meg a nyelvészetben belül, fontos problémákra fókuszáltak követőik figyelmét, mint például a hullámelmélet az areális nyelvészet kérdéseire (MÁTÉ 1997: 67–8).

BACONTól, RASMUS RASKtól SCHMIDT-en, LYELLEN és DWIGHT WHITNEY-n keresztül HUMBOLDTig vagy a generatívokig, az algebrai és számítógépes nyelvészetig számos megvalósult analógiáról számolhatnánk még be. Többségük a saját korában ígéretes és kreatív elméletnek tűnt, némelyik módszertanát, alapgondolatát a mai napig sem vetettük el. Egyes esetekben pedig azt érezzük, hogy nem száz százalékban működőképes elméletek, de még nem voltunk képesek meghaladni őket.

Átfogó elméletet kidolgozni, egyesítő elméleti keretet adni a nyelv kialakulásával és működésével kapcsolatos elméleteknek: erre úgy tűnik, hogy nem volt lehetőségük. Legtöbbször persze maga az igény is csupán a tudományág történetének egy későbbi pontján merült fel, mint ahol ők működtek.

Leginkább CHOMSKY elméletére kell egyesítő elméleti próbálkozásként tekintenünk, aki szerint „a nyelvelméletnek az a feladata, hogy kidolgozzon és pontosan leírjon két absztrakt szerkezetet, amelyek közül az egyik a nyelvhasználatnak, a másik pedig a nyelvtanulásnak (a nyelv elsajátításának) a modellje” (MÁTÉ 1997: 181). „Chomsky munkáiban visszatérő motívum az a követelmény, hogy a nyelvtudomány nem szorítkozhat egyszerűen egységeinek leírására és osztályozására, azokat a tudománynak értelmeznie és magyaráznia kell. Olyan egységes elméletet kell kidolgoznia, amely képes arra, hogy megmagyarázza a beszélők képességeit és intuícióit, valamint azt a módot, ahogyan ezeket a képességeket kialakították és használják. Chomsky a leírás szempontjából egy grammatikát csak olyan mértékben tart a lényegét pontosan tükrözőnek, műszóval élve: adekvátnak, amilyen mértékben az pontosan leírja az ideális beszélőnek a nyelvi kompetenciáját, azaz nyelvismeretét. Egy ilyen grammatika mondatainak a strukturális leírása, a grammatikailag helyes és helytelen mondatok közötti különbségek megállapítása meg kell hogy feleljen a beszélő nyelvi intuíciójának” (i. m. 182).

Matematika, logika, kibernetika, lélektan – CHOMSKY mindezekből merít munkássága során. A nyelvészettel együtt tehát eleve legalább öt tudományágból hasznosít módszereket, használ fel bizonyítékokat. Ez talán az első igazi kísérlet

valami olyasmi kidolgozására, amit a fizikában egyesített elméletnek neveznek. Nem egy társtudományban működőképes analógiát választott viszont, hanem jó-részt nyelvész elődök alapjaira építkezett. CHOMSKY elmélete azonban bírálói szerint nem képes betölteni az egyesítő elmélet szerepét, és ennek legfőbb oka, hogy a mondat szintjén vizsgálódik.

A kutatók szerint a szintaxist a majmok már nem képesek elsajátítani, s ez olyan hátrány a nálunk fejletlenebb főemlősök számára, amely behozhatatlan, a kommunikáció jó néhány funkcióját elérhetetlenné teszi számukra. Hogy a szintaxis valamiféle határpont, az kétségtelen, ám több érvünk is lehet amellett, hogy kontextustól és a kommunikáló felek szándékaitól függően a legalapvetőbb kommunikációs aktusok szintaxis nélkül is megoldhatók. „A leghosszabb kifejezés, amelyet egy majomtól jegyeztek fel (egy tizenhat jelből álló sorozat, Herbart Terrace Nim csimpánzától), nem mutat semmi megfigyelhető szerkezetet: *ad narancs nekem ad eszik narancs nekem eszik narancs ad nekem eszik narancs ad nekem te*. Figyeljük meg, hogy azon túl (vagy talán éppen azért), hogy nincsen semmilyen megfigyelhető nyelvtani szerkezete, ezt a kijelentést nem jellemzi az emberi nyelv egyik legalapvetőbb tulajdonsága: az, hogy automatikusan és egyértelműen rekonstruálnunk kell belőle, hogy »ki kivel mit csinált«” (BICKERTON 2004: 119). Nim megnyilatkozásának igenis van grammatikája. Persze önmagában a leírt mondatnak nincs, de Nim nem egy írógép mögé telepedett le, hanem közvetlen kommunikációs helyzetben nyilatkozott meg. Nagyon úgy tűnik, hogy van egy határterület, ahol a kontextus és a nyelvtani szerkezet határai kezdenek összemosódni. A fenti példában felfedezhető logika a kiejtett szavak sorrendjében. Olyan, mintha egy zajos telefonban vagy még inkább egy idegennyelvű beszélőnek ismételné, kiabálná Nim az alapvető fontosságú szavakat, kiegészítve velük a már feltételezhetően megértett egységeket, elhagyva a „grammatikai tölteléket” (ragokat, viszonyzókat stb.) Nim a szavak sorrendjét mintha aszerint váltogatná, hogy melyik elem közlését találja alapvető fontosságúnak – mindezt pusztán azért, hogy végre megértsék, mit akar. Nim közlése csigavonalban haladó, logikus szerkezetet követ: „hát nem érted, mit akarok?”. Újra és újra aláhúzza a legfontosabb információkat. Ez nem annyira kötött szerkezet, mint x nyelv szórendje, de logikus folyamat. Ha hozzáadjuk a ragokat, egy gyerekkel vagy nehezen kezelhető felnőttel is beszélünk néha így. Lehet, hogy szabálynak képlékeny, hiszen elég tág határok között engedi csapongani a „beszélőt”, de szabály. Ebben a konkrét helyzetben miért kellene az érthetőséget szolgáló logikán kívül más szerkesztési elv? Az állati és az emberi nyelvek, a jól/nem jól formált mondatok vizsgálatánál el kellett búcsúzni a nem pragmatikai szemszögű megközelítésről: a kontextus ugyanolyan alapvető grammatikai, modalitásbeli stb. értékű szerkezeti egységgé válhat, mint a nyelvtani elemek, csak nem manifesztálódnak a szövegben. Azt a mondatot például, hogy „Nincs itt hideg?” technikailag ugyan mondjuk az „Itt hideg van” mondatból transzformáltam, ám pragmatikusan sokkal inkább valami olyasmiből, hogy „Csukja már be végre valaki az ablakot!”. Nim logikája az adott helyzetben sokkal érthetőbb és logikusabb, mint ha valamely kötött szórendet kellene alkalmaznunk, amely anyanyelvünkől merőben idegen. Kétségtelen ugyanakkor,

hogyan nem tudnánk túl bonyolult közléseket létrehozni ezzel a primitív, grammatika alatti „grammatiká”-val.

Amikor a nyelv nagy kérdéseire keressük a választ, általában valamilyen jól formált nyelvet képzelünk el, a nyelvnek valamiféle idealizált funkcióját, s a nyelvről alkotott elméleteink jó részének közös hibája a statikusság: egy nyelvi szintet vizsgálunk, szűken értelmezzük a megnyilatkozások lehetséges formáit és jórészt szélsőséges példákat sorakoztatunk fel.

5. Miért van szükség egyesítő elméletre a nyelvészetben? – Egyesítő elméletet létrehozni elegáns megoldás lenne, és ami elegáns, az rendszerint működőképes. Ha például egy ilyen elmélet képes lenne magyarázatot adni olyan kérdésekre, mint hogy hogyan és miért születtek meg az emberi nyelvek, akkor talán szelektálhatna a más szinten megfogalmazott kérdésre adott válaszok között is. Egyesítő elméletre szükség lenne, mert ugyanazokról a dolgokról annyi szerteágazó dolgot állítunk, hogy éppen ideje rendet kell tenni. A továbbiakban arra látunk két kiragadott példát, hogy mintegy véletlenül, illetve szándékosan is létrehozhatunk egyesítő hatású elméleteket.

A) Nyelvészeti kérdések, melyekre más tudományok válaszolnak. – Mára bizonyossá vált: nem válaszolhatók meg a nyelvészek által feltett legfontosabb kérdések anélkül, hogy ne vonnánk be akár több tudományágot is vizsgálódásainkba. A nyelvészet tipikusan jó kérdéseket tesz fel: például hogy mennyire körülhatárolható a nyelv képviselte az emberi agyban – aztán a neurolingvisztika az orvostudományt (és a fizikát, mérnöki tudományokat) hívja segítségül, s beveti az fMRI-t a kérdés megválaszolása érdekében. Így teszünk szert például olyan ismeretekre, miszerint a felnőttkorban megtanult második nyelv a Broca-területeken térbeli elkülönülést is mutat az anyanyelvtől, korán kialakuló kétnyelvűség esetén azonban a második nyelv az elsővel nagyjából közös agyi területeken működik, valamint hogy a Wernicke-területen nem figyelhető meg ekkora eltérés a nyelv térigénye tekintetében. Egy-egy ilyen kísérletileg megismételhető eredmény birtokában aztán kezdődhet a már kidolgozott nyelvelsajátítási elméletek megrostálása, a „túlélők” árnyalása, finomítása – egyetlen mágneses rezonancia-vizsgálat eredménye dominóként boríthat össze egész elméletfüzéreket, térítheti más irányba a terület gondolkodóit, tehát elméleteket egyesít (vö. KIM et. al. 1997: 171).

B) Kísérlet egy átfogó elmélet megalkotására: az evolucionisták és a relativisták. – Egy egyesítő elmélet létrehozására az egyik lehetséges csapásirány az evolúció elmélete, amely tulajdonképpen az élőlények biológiájával kapcsolatban átfogó és koherens világrepresentációt képes nyújtani. Igaz ugyan, hogy két „apróságra” mind a mai napig nem képes egyértelmű választ adni: miért létezik a halál jelensége (a mechanizmust ismerjük, de az egész értelmét nem) vagy a szexualitás (kétségtávol nem az evolúció által kidolgozott „legkifizetődőbb” módszer az ivaros szaporodás). Másként fo-

galmazva: az evolúció olyan elméleti keretet ad meg, amelyben a két jelenségre számtalan elég valószínű magyarázat adható, s ezért csak valamilyen meglehetősen szélsőséges és nehezen bizonyítható álláspont lenne szembeállítható vele (például kreacionizmus).

A családfaelmélet megszületése és kritikája, a nyelvhalál eszméje stb. arra utalnak, hogy evolúciós analógiával már próbálkoztak a nyelvészek, s bizonyos értelemben zsákutcába jutottak. Első nekifutásra ugyanis még nem terjesztették ki az elméletet a nyelvi jelenségek széles skálájára, leginkább a nyelvrokonság kérdéseinek tisztázásához használták. Jóval érdekesebb eredményeket produkált később az az evolúciós nyelvészeti megközelítés, amely már valóban átfogó jelleggel foglalkozik a nyelvvel.

Az evolucionisták DAWKINS „önző gén”-jét is aktivizálják annak érdekében, hogy magyarázatot találjanak az emberi kommunikáció alapvető kérdéseire. BARNLUND elképzelése arról, hogy a kommunikáció segítségével az egyén csökkentheti az őt körülvevő bizonytalanságot, hatékonyan cselekedjen, védekezzen és megerősödjön, egyszerre juttatja el a nyelv evolúciójáról szóló elméleteket egy lehetséges végpontig, az önzésig, ugyanakkor aláhúzza, hogy a nyelvről csak mint használatától elválaszthatatlan rendszerről lehet beszélni (DOMOKOS 2005: 97).

Ha az evolúciós gondolatmenetet végigvisszük, azt tapasztaljuk, hogy logikusan és természetesen kapcsolódik a nyelvi relativizmusnak az egyén szintjére kiterjesztett változatával. BICKERTON ezt a következtetést vonja le az állati, majd az emberek által elérhető és létrehozott reprezentációs rendszerek áttekintése után: „Mivel azt hisszük, hogy van valahol igazi tudás, tényleg csak egy modellnek kellene lennie, és bárcsak ki tudnánk találni, milyen az. Valójában, mint bármely egyezkedésben, előbb vagy utóbb belenyugszunk abba, amit kaphatunk: a világnak azzal a modelljével egyezkedünk, amely valóra váltja néhány célunkat, kielégíti néhány szükségletünket, és kibékít bennünket azoknak a dolgoknak egy részével, amelyekkel az életünket töltönniük kell. Számunkra ez lesz a valóság. Mégis, annak ellenére, hogy amit a világról végül hiszünk, ideiglenes, kevesen tekintjük a dolgokat ideiglenesnek. Egy A egyén őszintén hiszi, hogy az ő világmodellje úgy reprezentálja a világot, ahogy az valójában van. Ha A-nak igaza lenne, és kiderülne, hogy B modellje eltér A-étől, akkor A igazolva lenne abban a következtetésében, hogy B nem úgy látja vagy nem láthatja úgy a valóságot, ahogy azt kellene. Több lehetséges magyarázat kínálkozik A számára. [...] B kicsit különböző tapasztalatokon keresztül egy eltérő modellre jutott, viszont azonos érvelést követve pontosan ugyanezekre a következtetésekre jutott A-val kapcsolatban. Hogyan remélheti A és B, hogy elkerülik a konfliktust? Elkerülhetnék, ha a modell létrehozását mindketten folyamatban levő egyezkedésnek tekintenék, amely az ember egész életén keresztül tart. [...] Modelljeink nem önmagukért vannak, hogy legyenek modelljeink, és bár hihetjük azt, hogy az a céljuk, hogy igaz képet adjanak a valóságról, ez a cél, legfeljebb, a második helyen állhat azzal a céllal szemben, hogy végigkísérjenek bennünket az életünkön. Ez az oka annak, hogy minden állatnak vannak reprezentációi: nem azért, hogy

megtudják az igazat a világról, hanem hogy képesek legyenek fennmaradni és hatékonyan működni a világban” (BICKERTON 2004: 257–8).

A másik magától értetődő analógiás lehetőség a relativizmus volt. Létezik is egy elmélet, amelyet SAPIR és WHORF nyomán nyelvi relativizmusként ismerünk, s amely olyan ígéretes analógia, hogy „erős” vagy „gyenge” változata időről időre felbukkan, újabb és újabb vitákat generál, híveket toboroz és kritikákat szül.

JEFF BERNARD azért, mert minduntalan kisiklik kezünk közül, „angolnatermészetű” elméletnek nevezi (BERNARD 1999: 172). Őszintén szólva, én akkor aggódnék, ha egyetlen példát sem tudnánk szembe helyezni alapvető állításaival – hisz lényege éppen az, hogy nincs fix nézőpont. Ahol nincs helye a relatív megoldásoknak, az olyan speciális kontextus, mint a repülésirányítás vagy a katonai parancs. Ezeken a területeken nincs kommentár, csak végrehajtás. Amint ez az elv megsérül, katasztrófa lesz az eredménye.

Nézzünk meg egy-egy olyan érvet, amelyet gyakran hangoztatnak (különböző példákkal alátámasztva) a nyelvi relativizmussal szemben, illetve mellett. A Pápua Új-Guineában beszélt dani nyelv vizsgálata során ROSCH megfigyelte, hogy a törzs tagjai mindösszesen két színnevet használnak, az egyik a „sötét” és „hűvös”, míg a másik a „világos” és „meleg” színeket jelölte. Ezt követően képes volt a törzs tagjainak az általunk ismert színnevek közül többet megtanítani, s azt tapasztalta, hogy az alapszínneveket könnyebben megjegyezték, mint az egyéb színekhez kapcsolódó elnevezéseket. Mindebből azt a következtetést vontatta le, hogy a gondolkodás hat a nyelvre, nem pedig fordítva, s a kísérlet bizonyította a nyelvi relativitás elméletének támadhatóságát (vö. KÖVECSES–BENCZES 2010: 36–7). Tegyük fel, hogy én érzékelem a kék és a zöld színeket, s valaki, aki érzékeli a kettő közti átmenetet is, közli velem, hogy ezt hívjuk türkiznek. Az előbbi gondolatmenet értelmében továbbra is kékre és zöldre fogok szavazni minden olyan esetben, amikor egyébként számba kellene vennem a harmadik lehetőséget is. Pedig most már van hozzá használható kifejezésem – s örülök is neki, mert tudom, hogy nem én vagyok döntésképtelen, hanem valóban létezik az átmenet. Mint ahogy azt némileg hasonlóan TOMASELLO is megjegyzi, „a természetes nyelv elsajátításának talán legjelentősebb következménye, hogy a nyelvhasználók a világot különféle diszkrét egységekre osztják fel. E felosztás természetesen nem hoz létre új fogalmi anyagot, viszont a már meglévőt különleges módon rendezi el – gyakran olyan módon, amelyre az egyénnek nem is lenne szüksége, ha nem használna nyelvet” (TOMASELLO 2002: 161).

Tegyük említést BORODITSKY vizsgálatáról is, melynek során kiderült, hogy a németül beszélők az ott himnemben lévő „kulcsot” olyan fogalmakkal jellemezték, mint kemény, nehéz, fém, fogazott és hasznos, míg a spanyolok a fényes, kicsi, csillogó, pici, bonyolult kifejezéseket asszociálták – igazodva a nyelvtani nőnemhez. „Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a nyelvtani nem képes befolyásolni a tárgyakról alkotott mentális reprezentációkat – vagyis a nyelv hatással lehet arra, ahogyan a világról gondolkodunk” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 37).

A relatív tartalmak, úgy néz ki, hogy a nyelv valamennyi szintjén megjelennek. LANGACKER szerint úgy beszélünk, ahogy gondolkodunk („thinking for speaking”), bár ő a „gyenge” whorfi hatást véli bizonyítottnak, az eltérő nyelvtani struktúrák mögött nem fedez fel gondolkodásbeli vagy tapasztalati eltéréseket. LUCY és LEVINSON szerint „az eltérő nyelvtani struktúrák nemcsak eltérő – azaz alternatív – konceptualizációkat, hanem jelentős eltéréseket is eredményeznek a nem nyelvvel kapcsolatos feladatok sikeres megoldásában” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 219).

A nyelv lényege, hogy egy konkrét szituációban mutatkozik meg teljes mélységében. A nyelvi relativizmust tehát az egyén és a kommunikációs esemény szintjéig kellett kiterjeszteni, hogy esetleg átfogó elméletet kaphassunk. A nyelv relativizmusa valójában a nyelvhasználat relativizmusa – mint azt a pragmatikus irányzatok kutatásai évtizedek óta bizonyítják.

6. A valóság érzékelésének relativizmusa, a valóság-érzékelés különbségeinek megjelenése a nyelvben. – Válasszuk további vizsgálódásunk tárgyául a nyelvi relativizmus elméletét, mint – talán még emlékszünk BICKERTON (2004) megállapítására – az evolucionizmus-hoz csatlakoztatható elgondolást és természetes analógiát a fizikából ismert relativitás elméletére. Tesszük mindezt azért, mert a relativizmus az analógiás tudományban egy átfogó elmélet igényével lépett fel (s ha nem létezne a kvantumfizika, azt a benyomást keltené, hogy képes volt maradéktalanul betölteni ezt a szerepet), továbbá mert mint azt láthattuk, az ígéretes evolucionista ke-retrendszer működtetésének szinte természetes eredménye, hogy a relativizmust javasoljuk egy egyesítő elméleti keret kidolgozásához alapvető építőelemként. Haladjunk továbbá ezen a nyomvonalon azért is, mert a végén egy apró kiegészítést is tudunk tenni.

A nyelvészeti hagyomány szerint azt a gondolatot, hogy „a gondolkodás nem csupán általában a nyelvtől függ, hanem bizonyos fokig minden egyes meghatározott nyelvből” (H. TÓTH 1996: 91). HUMBOLDT mondta ki először. HUMBOLDT 1767 és 1835 között élt, s így látszólag ebben az esetben a nyelvészet megelőzte az analógiás tudományt, a fizikát. Viszonyítanunk azonban nem Einsteinhez, hanem Galileihez és Newtonhoz kell. „Mások számára addig nyilvánvaló volt, hogy a mozgás és a nyugalom tökéletesen különböző jelenségek, melyek könnyen megkülönböztethetők. A tehetetlenség elve azonban összekapcsolja ezeket. Annak magyarázatára, hogy miért tűnnek különbözőnek, Galilei feltalálta a relativitás elvét. E szerint a mozgás és a nyugalom közötti különbség csak a megfigyelőhöz képest értelmezhető. Mivel különböző megfigyelők különféleképpen mozognak, eltérő képet fognak alkotni arról, hogy mely objektumok vannak nyugalomban. Az egyes megfigyelők természetesen továbbra is látják a különbséget a kettő között. A mozgás és a nyugalom közötti különbség azonban megszűnik mint magyarázatra szoruló jelenség” (SMOLIN 2011: 41–2).

Kétségkívül nem egyformán érzékeljük a valóságot. Létezik ugyan egy folyamat, amit jobb híján valóságnak nevezünk, s amely a megfigyelőktől olyan értelemben független, hogy a megfigyelő interpretálása és/vagy beavatkozása

nélkül is működik – igaz, nem teljesen ugyanúgy, mint azzal együtt. Egyebekben mindenki gondolja el maga, mit tekint valóságnak – hisz a mindennapokban is épp ezt tesszük. Csakhogy a valósággal, ha nekilátunk azt érzékelni, kiderül, hogy komoly gondok vannak. Ezer példát hozhatnánk: az érzékelő receptoraink különbözősége és határai, a perspektíva, a csoportlélektan, a kultúrák közötti különbségek, az emlékezet trükkjei stb. számos, az érzékelést összezavaró jelenséget produkálnak.

Objektívnek lenni a legkevésbé kifizetődő stratégia az élőlények számára, a szubjektivitás, a nézőpontok relativizmusa, majd ezek egymáshoz közelítése evolúciósan hasznosabb tud lenni, mind az igazságkeresés. Ehhez pedig tökéletes eszköz a nyelv. Mintha csak erre lenne tervezve.

LANGACKER szerint nincs értelme a gondolkodás és a nyelv sorrendjét vizsgálni, valamiféle kölcsönhatást feltételez a kettő között, „a nyelv maga is a gondolkodás egy formája, nem más, mint az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodás” (TOMASELLO 2002: 160).

Ha a gondolkodást meghatározó nyelvet vizsgáljuk, és az egyéni szintről elmélkedünk, egyúttal az elme működését is modelleznünk kell. A memória-folyamatokban kulcsszerepet játszó agyi ideghálózatok feltárásáért az agykutatás Nobel-díjaként emlegetett Brain Prize-díjat elsőként elnyerő magyar kutatók egyike, BUZSÁKI GYÖRGY egy interjúrészletben a következőket állítja: „az agy legfőbb feladata, hogy kimeneteket produkál, s ezek eredményét figyeli az érzékszervek segítségével. Vagyis a cselekvés az elsődleges, és csak azt követi az érzékelés.

BGY: Pontosan így van, hadd mondjak erre egy példát: ha átszalad az ember előtt egy őz, akkor fékez, hogy ne üsse el. Az ember ezt úgy éli át, hogy meglátta az őzet és fékezett. De ez nem így van. Az agy csak valami változást, zavart észlel a környezetben, és elindít egy mozgást: fékezek, és csak azután látom meg az őzet, pontosabban azután dolgozza fel az agy az észlelést, azt, hogy őzet látok” (EGYED 2011: 32).

BUZSÁKIT idézve tehát odailleszthetjük a következő építőkockát BICKERTON eszmefuttatásához. Ha az agy legfőbb feladata, hogy kimeneteket produkál, akkor előfordulhat, hogy a nyelv a relatív tartalmak, az én világrepresentációjának kifejezésére jött létre, s csupán logikus következmény, hogy a produktivitás érdekében úgy gondoljuk, általában ennek ellenkezőjére kell használnunk?

7. Az egyesítés eredménye: az önzés és egy még alapvetőbb kényszer bújik meg a nyelv mögött? – Az egyén gondolkodása rendszerint valamiféle prekonceptió öntőformájába kényszeríti a befolyó információkat: “Az a tény, hogy hozzárendeléseink többször helyesek, mint tévesek, nem változtat azon a tényen, hogy az „észlelés” sohasem több, mint kategóriához való hozzárendelés, mégpedig ahhoz a kategóriához, amely a legjobb tipp arra, hogy mi lehet ott kinn a külvilágban” (BICKERTON 2004: 97).

A nyelv relativitása abból adódik, hogy milyen szintű a finomhangoltsága ennek a kategóriaszerkezetnek, hogy helyesek-e a címkézések (jó „fiókba” helyeztük-e az információt). Magyarán szólva például szociolingvisztikai paraméterek és stilisztikai választások következménye. Egy nyelvi megnyilatkozás megértése egyenlő a sok apró meg nem értés, eltérés összegével, átlagával vagy ki tudja, milyen matematikai fogalommal leírható eredményével. A nyelv mintha arra született volna, hogy félreértsék, mintha már önmaga is brainstorming lenne, nem csak annak eszköze. (Nem azt kell észrevenni, hogy konszenzusra jutunk a nyelv használata során, hanem hogy ezt megelőzően a nyelvnek is köszönhetően születtek egyáltalán olyan egyéni megoldások, amelyekből érdemes volt konszenzust kialakítani.) Ha egyetlen hangalakhoz egyetlen jelentés kapcsolódna – és ténylegesen mindig hozzá is kapcsolódna –, akkor annak az eredménye egy totalitárius nyelv lenne. Paradox módon végül az is előfordulhatna, hogy egy szó kimondásának (például *szeretek*) soha többé nem lenne értelme – itt nem az egyértelműség a lényeg, mint a repülésirányításnál vagy a tűzéségnél. A nyelv funkciója ettől kezdve a pusztá közösségteremtés, a csoportkijelölés és lehatárolás az egységes világreprezentáció ráerőszakolása a nyelvhasználóra. Paradoxnak tűnhet a megállapítás, de annál, hogy nem értjük meg egymást, csupán egy veszélyesebb dolog van: ha megértjük. Szerencsére a nyelv lépten-nyomon tiltakozik a totalitarizmus ellen.

Sajnos ugyanakkor a gondolkodás nem védekezik a világreprezentálás monopóliumára való törekvése ellen sem a társadalom, sem az egyén szintjén. Talán a technológiai változásoknak köszönhetően manapság átalakulni látszik a monopólium szerkezete, a hangsúly a közösségről egyre inkább a kis, visszhangkamraszerűen zárt közösségekre és az egyénekre tevődik át. Talán az internet és a mobilkommunikáció csak pontosabb képet ad a nyelvhasználat mögött rejtőző indokokról. „Közkeletű, hogy a hagyományos tömegtájékoztatás fogyasztóival szemben a világhálón mindenki maga válhat saját szerkesztőjévé, azokat a híreket és véleményeket válogatja ki, amelyek a legjobban érdeklik. Nicholas Negroponte, a MIT (Massachusetts Institute of Technology) kutatója ennek a most alakuló médiumnak a következő nevet adta: The Daily Me (kb. Napi Magam vagy Az Én Újságom)” (BARACS 2009). Korunk kommunikációjának másik markáns jellemzője, hogy a mindennapokban megjelent a komment típusú megnyilatkozás – az akár élőszóban is azonosítható „chatbejegyzés”, amit igazából senki nem vár, nem is információtartalma a lényeg, csak pusztá önkifejezési kényszer, s amely így nem tartja be az megszokott kommunikációs szabályokat. (Ez nem ugyanaz, mint amikor a nyelvhasználókat végső soron művésszé avatjuk.) Cseréljünk rögeszmét! – sugallja a visszhangkammera és a komment. Az internetes közösségi oldalak, szavazós tévéműsorok és a mobilszolgáltatók régóta ismerik az embereknek ezt a mindent elsöprő igényét, s dollárokra és eurókra váltják tudásukat.

8. A verbális agnózia. – „Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában. Páncél-szerűen kemény hátán feküdt, és ha kissé fölemelte a fejét, meglátta domború, barna, ív alakú, kemény szelvényekkel ízelt hasát, amelyen alig maradt már meg végleg lecsúszni készülő paplana. Számtalan, testének egyéb méreteihez képest siralmasan vékony lába tehetetlenül kapálódzott szeme előtt.”

A példázat műfaja már olyan absztrakciós képességet vár el tőlünk, amellyel nem mindenki rendelkezik azonos mértékben. Ha pedig valaki nem képes az absztrakcióra, ez általában felbőszíti. A szöveggel először találkozókkal gyakran előfordul, hogy így reagálnak: „fúj, de undorító, milyen gusztustalan!”. Vajon mennyit érzékel a világból az, aki az előbbi jelenetet így fordítja le magában: „Hogy én mennyire undorodom a bogaraktól!”?

Amennyiben a nyelv elsődlegesen saját világrepresentációink inkubátora, és ha a megértés a meg nem értések eredménye, akkor akár az intelligenciaszinthez, akár valamiféle beépített kompetenciához, tárgybeli tudáshoz stb. van köze annak, hogy képesek vagyunk elsajátítani magas szinten használni egy nyelvet, minden bizonnyal létezik egy olyan, egyéni nyelvérzékek és nyelvi képességek közötti differencia, amely képtelenné tesz egyeseket Kafka novellarészletének befogadására. Nevezzük ezt absztrakciós agnóziának. (Az agnóziát itt most használjuk felismerési képtelenség értelemben.) Az absztrakciós agnózia nyomai jelennek meg például a középiskolások novella- és verselemzéseiben. Egy másik nyelvi szinten mutakozó eltéréssel, a szinonima agnóziával úgy gondolom, szintén mindannyian találkoztunk már. Az ettől „sújtott” emberek kényszeresen javítanak ki egy-egy kifejezést a másik mondanójában, egyik szinonimát a másikra cserélik, pontosítanak.

A szinonima agnózia által érintettek képtelenek felismerni, hogy a szinonimák – azzal a nagyvonalúsággal, ami például a szépirodalom befogadásához szükséges – felcserélhetők egymással. Kommunikációs helyzetekben győzelemre törekednek. Ha a másik „hibázott”, a mellett nem mennek el szó nélkül. Az eszmecsere egy ponton túl el is akad, megunjuk, hogy újra és újra mérlegre kell tennünk minden egyes szavunkat, vagy másképp: hogy nem reprezentálhatjuk a világot saját ízlésünk szerint, szabályainkat valaki máséhoz kell igazítanunk. Ezt egyfajta közelítő udvariatlanságként éljük meg a másik részéről. A szinonima agnóziában érintettek (valaki máshoz képest mindannyian érintettek vagyunk) extrém, de köztünk élő példái a belülről kifelé irányuló, mindent elsöprő reprezentációs motiváltságunknak. Különféleképp adaptálódunk a nyelvi és a nyelv által konstruált környezetünkhöz, és ez a fonetikaitól az interpretációs szintig – a jól-rosszul formált mondatok szintjén át – mindenütt megjelenik. A kérdés az, hogy milyen szintig beszélhetünk szövegmegértésről és hol kezdődik a meg nem értés. Az agnózia legkönnyebben ott érhető tetten, ahol nyilvánvalóan leszűkíthetjük egy szöveg jelentését egy megoldásra vagy éppen ott, ahol több megoldás is kínálkozik, ám beszélgetőpartnerünk ezek közül csak egyet érzékel (ami esetleg nincs is a lehetséges verziók között). Bár-mely emberi kommunikációs aktus igen összetett megértési folyamatok eredmé-

nye, ezért itt csak jelezni tudjuk az agnózia jelenségének létezését. Talán túl sok összetevője miatt zsákutca, talán érdekes folyamánya egy lehetséges egyesítő elméletnek, mindenesetre bővebb kifejtése csak egy újabb tanulmány témáját képezheti.

Ha a relativizmust kiterjesztjük az egyén szintjéig, az agnózia, egymás meg nem értésének megjelenése mindenesetre – ami tehát nem betegség vagy képességihiány, hanem nyelvérzékek közötti különbség, mely számos tényező eredménye – logikus következmény. Azt is látnunk kell, hogy számos, a nyelv- és kommunikációtudományban már ismert jelenség és folyamat ernyőkifejezése lehet.

9. Összefoglalás. – „A Nyelvtudomány is felfedezte az esztétikai tény visszavezethetetlen egyediségének elvét, amikor kijelentette, hogy a szó az, amit valójában beszélünk, és hogy nincs két valóban azonos szó; így szétrombolta a szinonimákat és a homonimákat, és kimutatta annak a lehetetlenségét, hogy lefordítsunk egy szót egy másikra, az úgynevezett nyelvjárásból az úgynevezett köznyelvre, vagy az úgynevezett anyanyelvből az úgynevezett idegen nyelvre” (CROCE, idézi FARKAS–KELEMEN 2002: 47–8). Semmilyen értelemben sem beszélhetünk tehát nyelvről: nincs nyelvjárás, köznyelv, anyanyelv, idegen nyelv, hanem – mint CROCE egyértelműen ki is mondta – csak az éppen kimondott szó van: „a nyelveknek a valóságosan kimondott és leírt mondatokon vagy mondatkapcsolatokon kívül nincs más realitásuk”, „minden szó, amelyet hallunk, új és idegen nyelv” (FARKAS–KELEMEN 2002: 47–8).

Az evolúcióból és a relatívból képzett egyesített elmélet megmutathatná, hogy a nyelv csaknem mindarra képes, amit feltételezünk róla. Valós funkciója az önzés és szubjektivitás éppúgy, mint ahogy ideális szerepe a konszenzuskeresés, az objektivitás. Nem téved GRICE, amikor „a beszélő szándékára épít a kommunikációban, de épp ilyen jelentőséget tulajdonít annak, hogy a hallgató felismerje ezt a szándékot” (SZILI 2004: 53). Feltételezi egyfajta mentális állapottal való rendelkezés képességét és azt, hogy hasonlókat tulajdonítunk a másoknak is.

Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a nyelvhasználók jelentős hányadától eleve nem várhatjuk el ilyen bonyolult mentális műveleteket tökéletes kivitelezését, illetve hogy a nyelvek, nyelvrétegek stb. közötti váltás felülírhatja GRICE elképzelését. Ezekben az esetekben érdemes – a természettudományban egyébként igen sokszor bevált – tükörelvet alkalmazni.

Az emberi tudás nyelv általi feldolgozására minden valószínűség szerint a „relatív univerzalitás” jellemző. „A kifejezés azt hivatott jelölni, hogy a tudás és a jelentés – még akkor is, ha univerzális alapokon nyugszik – mindig relatív egy adott kontextushoz képest. Ha figyelembe vesszük a kontextus alapvető szerepét a megismerés és a jelentéskötés folyamatában, akkor egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy az univerzalitás önmagában nem elegendő a tudás és a jelentés teljességének és komplexitásának magyarázatához” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 217).

Létezik egy valóság – ezt valahogyan érzékelem –, létezik egy jelrendszer, amelyet a valóság minél pontosabb leírására hoztak létre – ugyanakkor nem tudom maradéktalanul kifejezni, amit gondolok –, de ez tulajdonképpen mindegy is, hiszen a többiek úgysem ugyanazt értenék szavaim jelentése alatt. A nyelv képes konszenzust teremteni, de alapvető funkciója az egyén „megszólaltatása” nem lehet nem észrevenni, hogy bele van kódolva a relativitás, a kreatív értelmezés lehetősége. Konszenzust éppen azért kell segítségével teremteni, mivel lehetőséget ad az egyén egyedi világrepresentációjára. Ha egyesítjük a nyelvészet és a társtudományok legkorszerűbb állításait, a végén a relativizmusig jutunk el.

A nyelvi megnyilatkozások egyetlen önálló szintjén sincs ott, amit úgy hívunk, hogy megértés, az a sok meg nem értésből tevődik össze. Vagy ahogy a kommunikációelmélet megfogalmazza: hírérték, információ = különbség. A különbség egyéni világrepresentáció, idiolektus és nyelvi ujjlenyomat – szociolingvisztika, stilisztika, szépirodalom és műfordítás stb.

Kíváncsiak vagyunk mások kis „magánuniverzum”-aira, hiszen összehasonlíthatjuk őket a sajátunkkal. Ezért beszélgetünk, többek között ezért is alkalmazzuk a „nyelvi kurkászás” technikáját. Megerősítést várunk a tekintetben, hogy saját univerzumunk jól berendezett, a „létező világok legjobbika”. Tudni akarjuk: egyetértünk-e bizonyos dolgokban Isten létezésétől vagy hiányától kezdve a jogos bolti reklamáción és egy film minőségének megítélésén át a jobbkéz-szabály betartásáig, az érzelmekig. Még pontosabban: a külvilág egyetért-e velünk ezekben a kérdésekben, igazolja-e világrepresentációnkat. A nyelv tehát még az önzés szintje alatt is rendelkezhet egy réteggel: ez társadalmi szinten a visszhangkamra, az egyén szintjén a csehovi önbecsapás.

A nyelv megadja számunkra az egyedi világrepresentáció létrehozásának örömét, ám ez azzal a veszéllyel jár, hogy ugyanezt megadja hallgatóságunk, olvasóink számára is – ez pedig ugyanúgy lehet a megértés záloga, mint a káosz és meg nem értés kálváriájának első stációja.

Technikailag (többek között) az emel ki bennünket az állatvilágból, hogy a legbonyolultabb jelrendszer segítségével kommunikálunk. Végző soron azonban mégis csak az, amire használjuk.

Egyetlen mentség van az eredetileg evolúciós céllal megszületett nyelv számára, amivel letörölhetjük az önzés stigmáját: lenyűgöz minket, ha valaki felülemelkedik a nyelv legalapvetőbb funkcióján. Ha vannak köztünk olyanok, akik képzett mesterként vagy ösztönös nyelvzeniként magas szinten birtokolják és használják a nyelvet – akik számára reveláció értékű például az a hibátlan mondat, hogy: „Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában”. Ha vannak közöttünk olyanok, akik annyira egyedi látásmóddal rendelkeznek, amelyből érdemes általánosítani.

Az itt kifejtettekkel tulajdonképpen nem állítottunk mást, mint hogy az én nem pusztán egy nyelvi univerzálé (BICKERTON 2004: 217), hanem maga az elsődleges nyelvi univerzálé és hogy ebből következően a meg nem értés jellemzőbb tulaj-

donsága a kommunikációnak, mint a megértés. Ez az elgondolás első megközelítésben kompatibilis (egészen DAWKINS önző génjéig bezárólag) az evolúció és a relativizmus elméletével is. Olyan analógiának tűnik, amelynek következményeit talán érdemes megjósolni egy részletesebb gondolatmenetben, az agnózia jelenségét pedig bemutatni konkrét példák segítségével.

A hivatkozott irodalom

- BARACS DÉNES 2009. Az Ég óvjon bennünket magunktól. In: eMasa médiaszakmai portál. Kiadja a Magyar Újságírók Országos Szövetsége.
URL: <http://www.emasa.hu/print.php?id=4796>. [Letöltve: 2012. 03. 17.]
- BERNARD, JEFF 1999. A nyelvi relativizmus Rossi-Landi-féle kritikája újraolvasva. In: NEUMER KATALIN szerk. *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BICKERTON, DEREK 2004. *Nyelv és evolúció*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- DARWIN, CHARLES 1873. A fajok eredete. URL <http://mek.niif.hu/05000/05011/html/>. [Letöltve: 2012. 03. 17.]
- DOMOKOS LAJOS 2005. *Press and PR. A médiatevékenység, a szervezeti és az üzleti kommunikáció alapjai*. Mediaware Bt., Budapest.
- DÖMÖTÖR CSABA 2001. Természeti struktúrák alkalmazásai a műszaki gyakorlatban. URL: http://www.uni-miskolc.hu/termeszeti_analogiak.pdf. [Letöltve: 2012. 03. 17.]
- ECO, UMBERTO 2004. *La Mancha és Bábel között*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- EGYED LÁSZLÓ 2011. Agyban nagyok. *National Geographic* 2011. május: 30–6.
- FARKAS KATALIN – KELEMEN JÁNOS 2002. *Nyelvfilozófia*. Áron Kiadó, Budapest.
- NAGY LÁSZLÓNÉ 2006. *Az analógiás gondolkodás fejlesztése*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- KAFKA, FRANZ 1912. Az átváltozás. Ford. Györffy Miklós. URL: <http://mek.niif.hu/00400/00416/html/02atvalt.htm>. [Letöltve: 2012. 03. 17.]
- KIM, KARL H. S. – RELKIN, NORMAN R. – LEE, KYOUNG-MIN – HIRSCH, JOY 1997. Distinct cortical areas associated with native and second languages. *Nature* 10 July: 171–4.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LARSON, EDWARD J. 2009. *Az evolúció*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- MÁTÉ JAKAB 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ROBINS, ROBERT HENRY 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, Budapest.
- SMOLIN, LEE 2011. *Mi a gubanc a fizikával?* Akkord Kiadó, Budapest.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- H. TÓTH IMRE 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Savaria University Press Alapítvány, Szombathely.

Analogies between the Scientific Representation of the World and Linguistics

Man has created several theories (naive creation myths, philosophical explanations and theories based on theoretical physics) about the formation and function of the world.

If we accept the notion that human language is a device of the mental representation of reality (i.e. we live in a world constructed by words), then it seems obvious that theories about the functions of language are connected to current world explanations. I will show that some kind of analogies (some witty, some shockingly bizarre) can be manifested. I propose the incorporation of two linguistic schools already in contact and I will pose the question: the reason of the development and usage of language may be even more fundamental than the selfishness presupposed by the evolutionists. Finally, I will introduce the concept of verbal agnosia.

FÖLDVÁRI, ISTVÁN